

"סתירה צורך בנין"

תפקידה של מלחמת התרבות בגיבושה של זהות יהודית

בנימין בראון

1. בסיס הזהות

כנקודת מוצא לדיוננו בשאלת הזהות היהודית, הייתי רוצה לפתוח באחת התיאוריות המרשימות שהועלו בהגות היהודית לעניין זה. כוונתי לתפיסתו של ד"ר יצחק ברויאר, שהיה ממנהיגי אגודת ישראל (אם כי נקט קו אופוזיציוני למדיניותה) ומן ההוגים הבולטים של היהדות החרדית במאה ה-20.

אם ננסה לתמצת את משנתו של ברויאר בעניין הזהות היהודית, תוך פישוט גס של תכניה, נוכל לנסחה בערך כך: כדי שקבוצת בני אדם תיקרא 'עם', הריהי זקוקה לבסיס-זהות משותף. בסיס זהות זה הוא המגדיר את העם ולמעשה יוצר את הווייתו כעם. יש בו רכיב סובייקטיבי ('תודעה לאומית'), ורכיבים אובייקטיביים, שהם: שפה משותפת, גזע משותף וטריטוריה משותפת¹. והנה, טוען ברויאר, גלוי לעין כי חוקיות זו איננה נכונה לגבי עם ישראל. במשך אלפיים שנות גלותו נותר עם ישראל ללא אף אחד ממרכיביו של בסיס-הזהות הלאומית הרגילה; ללא לשון משותפת ללא גזע משותף (במובן האנתרופולוגי הצר) ומעל לכל - ללא טריטוריה משותפת²; ואף על פי כן, הוא היה ונותר עם. מסתבר, כי היה לו בסיס-זהות אחר, שונה משל כל שאר העמים. ההיסטוריה מלמדת, כי בסיס-זהות זה הוא **משפטו של עם ישראל**, הוי אומר: **התורה**. התורה היא שיצרה את עם ישראל ועשתה אותו לעם, והיא ששימשה לו בסיס-זהות לכל אורך שנות קיומו, ואשר על כן העם היהודי הוא 'עם התורה'³.

מתוך עמדה זו מפתח ברויאר את ביקורתו הנוקבת כנגד התנועה הציונית. הציונות, הוא קובע, באה לספק לעם ישראל, שחלק גדול ממנו נטש את התורה בעידן האמנסיפציה, בסיס-זהות חדש. היא מציעה לו בסיס-זהות דומה לזה של כל שאר העמים, דהיינו: לשון, גזע וטריטוריה משותפים ומכאן סכנתה העצומה של הציונות. על פי ההנחות שהונחו לעיל, בסיס-הזהות של עם הוא הוא היוצר אותו כעם, ואשר על כן, הנסיון ליצור בסיס-זהות חדש הוא, בעצם, נסיון ליצור עם חדש! - התוצאה אליבא דברויאר, תהיה הרת אסון: אלה שידבקו בבסיס הזהות הישן של עם ישראל ימשיכו להיות העם היהודי, עם התורה, ואילו אלה שילכו אחר בסיס הזהות החדש יצרו במשך הזמן עם חדש, העם הציוני. - סופה של הציונות שתעשה אותנו לשני עמים!

וכאן הבן שואל: הלא הניתוח של ברויאר מבריק; ההנחות נכונות, והמסקנות נובעות מהן כדבעי; התמונה קוהרנטית והמבנה כולו בנוי לתלפיות; קשה מאד להפריכו בנקודה כלשהי של הטיעון; מדוע, אם כן, טעה? - מדוע נתברדה תחזיתו? - מדוע לא נהפכנו לשני עמים?

עם שאלה זו מתמודד, כעבור למעלה משנות דור, נכדו של ד"ר יצחק ברויאר, הרב מרדכי ברויאר. לדעתו של הרב ברויאר⁴, אין לקושיא זו מענה במישור הנגלה, ועל כרחנו עלינו לחפשה במישור הנסתר. עם ישראל איננו רק 'עם התורה', אלא הוא 'עם סגולה'. יש בו איזושהי 'סגולה' על-טבעית מיוחדת, השומרת על זהותו ועל קיומו גם כאשר במישור הנגלה אין עוד אחיזה לקיום ולזהות הללו. סגולה זו ממשיכה להתקיים גם בכל אלו אשר ברובד הנגלה ניתקו כל קשר עם בסיס הזהות ההיסטורית (התורה). המסקנה המתחייבת לדעתו היא, כי "החידה העולה ממשנת יצחק ברויאר - פתרונה במשנת הרב קוק"⁵, המדגישה את אותה 'סגולה' מיסטית, המצויה בכל יהודי, בין אם הוא משלומי אמוני ישראל ובין אם הוא מן החלוצים הכופרים. הסבר רציונליסטי - לא יצליח.

האמנם אין לנו מנוס מן המפלט המיסטי? - אינני בטוח בכך כלל. דומני כי הרב ברויאר נכשל בכשל דומה לזה שנכשל בו סבו. גם הוא, כיצחק ברויאר, סבור שבסיס-הזהות היהודית צריך לקבל את הסברו במושגים מופשטים, מוגדרים ו'נקיים', אם לא רציונליסטיים - אזי מיסטיים. אלא שהסברים מעין אלה אינם הולמים דינמיקה אנושית-חברתית, שבה מושגים מופשטים - רציונליסטיים או מיסטיים - אינם תמיד תופסים מקום

¹ ראה 'ברויאר, מוריה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 22 - 24, 66.

² שם, עמ' 68.

³ ביטוי זה נטבע על ידי ברויאר. לשיטתו, כאן מתגלה הבדל נוסף בין הזהות הלאומית היהודית לזו של עמים אחרים: בכל העמים, העם הוא שיצר את המשפט; בעם ישראל, המשפט הוא שיצר את העם.

⁴ ראה: הרב מרדכי ברויאר, "עם ומדינה במשנת יצחק ברויאר", **יצחק ברויאר - עיונים במשנתו**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 163 -

178.

⁵ שם, עמ' 172 - 173.

מרכזי במערכה. ואמנם, דומה כי את הביקורת הקולעת ביותר על משנתו של ברויאר מתח יריבו הגדול ב'אגודת ישראל', ר' יעקב רוזנהיים, בנאומו בוועידת הצירים של המפלגה בגרמניה בחורף תרפ"ד (פברואר 1924), שבא כתגובה לאחר נאומו של ברויאר:

"דברי קודמי הנכבד (=ד"ר יצחק ברויאר), שכולם ברורים, כולם הגיוניים ואין עליהם עוררין, ראויים להסכמה כללית, ומי שצופה על הנושא מנקודת תצפית של האידיאה האובייקטיבית יגלה שיש לנו עניין עם מאבק על קיומה או חדלונה של האומה הישראלית... ואולם, היינו טועים והיינו עושים עוול אילו שכחנו, שאנשים, בהיותם בני-אדם, אינם יצורים מופשטים הוגי-אידיאות, אינם מושגים מתימטיים, אלא בשר ודם הם - ויש סתירות בדרכי החשיבה שלהם. ברגשותיהם ובמעשיהם, כי הרי החיים עצמם אינם מתיישבים תמיד כהתיישב תרגיל בחשבון".⁶

הוא אומר: הזהות היהודית המשותפת איננה מתקיימת על "אידיאה אובייקטיבית" (כלשונו של רוזנהיים) אלא על אותם מעשים ורגשות, חלקם בלתי מודעים וכמעט-וולגאריים, הקושרים בני אדם איש אל רעהו בחיי היומיום השגרתיים וב"דברים הקטנים" שבהם. אדם יודע שאחיו הוא אחיו ושכן-דודו הוא בן-דודו גם אם "בסיס הזהות" המודע והמוגדר שלהם שונה. והוא הדין בחברו או בשכנו. נוכל להמשיך את מהלכו של רוזנהיים ולומר: אילו היינו כולנו "יצורים מופשטים הוגי-אידיאות" - ייתכן כי היינו נעשים לשני עמים; אך הודות לעובדה שאיננו כאלה - נותרנו, תודה לאיל, עם אחד.

כשלונה של תיאוריית-ברויאר יהיה לנגד עינינו בבואנו לרוץ בבעיית הזהות היהודית בדור זה. מן הניתוח דלעיל עולה, כי החדרת מודעות רעיונית, מכל סוג שהוא, לבסיסי-זהות משותפים כאלו ואחרים (הדת, הלאום, ההיסטוריה, התרבות) - נידונה לכשלון; בסיסי הזהות האמיתיים, הזורמים בעורקי כולנו אינם מבוססים על הגדרותיהם של "הוגי אידיאות", וטיפוחם של בסיסי זהות אלו יוכל להביא, במקרה הטוב, לכך ש"הוגי האידיאות" הם שיחזקו את זהותן היהודית; דא עקא, שלא על אלה לבדם נבנית זהות לאומית, וכל נסיון לבנות זהות לאומית על תודעתם של "הוגי אידיאות" - נדונה לכשלון.

2. החינוך כאמצעי לחיזוק הזהות - כוחו ומגבלותיו

איזוהי, איפא, דרך ישרה שיבור לו האדם כדי לחזק את הזהות היהודית? - הוא אומר: חיזוקם של אותם גורמים אמורפיים, רגשיים ופשוטים, הזורמים בעורקי כולנו. אין צורך לנסחם, להגדירם, או להעלותם אל רמת המודעות, אדרבא, שיישאר ברובד הבלתי-מודע, שם גדול כוחם יותר; אבל יש ויש צורך למצוא דרכים לחיזוקם. על פי ההנחות דלעיל, השאלה היא שאלה פסיכולוגית וחלק מפתרונה טמון באיתורם של מנגנונים עקיפים, המיועדים לכאורה להשגת מטרות אחרות. היכולת לעשות שימוש חיובי (עם היותו מניפולטיבי, למעשה) במנגנונים אלה מחייב מידה של 'עורמה דקדושה', שאין להירתע ממנה. להלן נבחן שלוש אפשרויות, נעמוד על כוחן ועל חולשותיהן, וננסה לגבש מתוכן את הדרך הנראית בעינינו.

הדרך הראשונה העולה בתודעה היא השימוש במערכת החינוך על זרועותיה להעמקת תודעת הזהות היהודית. מי איננו שומע חדשות לבקרים את הטענה, כי מערכת החינוך איננה עושה די כדי 'לחנך לערכים', כי איננה פועלת כדי 'להעניק תכנים יהודיים וציוניים' וכו' וכו'? - ובכלל, הפתרון הפשוט ביותר לבעיות רבות הוא שימוש בכוחה של המדינה. זהו רעיון שיש בו כוח פיתוי ברגע הראשון, אך דומני שרק ברגע הראשון. הפיתוי נעוץ בעובדה, שאין לך מערכת חזקה ויעילה יותר מן המנגנון הציבורי: זוהי מערכת קיימת (שאינן צורך להקימה יש מאין), מצוידת בכח אדם מיומן, מדושנת בתקציבים, שמגיעה לכל קצות הארץ ולכל גוני האוכלוסייה. ההיזקקות לה מעוגנת בחוק ולמעשה נכפית על כל הורה וילד בישראל, כך שקשה מאד לחמוק ממנה ומן המסרים שהיא מבקשת להחדיר. ברם, מקום שאתה מוצא את כוחה שם אתה מוצא את חולשתה; מנגנון גדול וממוסד, גם אם הוא מגלה לעתים פנים חייכניות יותר, איננו מסוגל לעורר בחבריו את רגש המעורבות האמתית, ואיננו יכול לשחרר אותם מן ההרגשה שמעורבותם מונחתת "מלמעלה" (אף אם מדובר בעניין שיכול היה לצמוח "מלמטה"). במקרים מעין תמיד עולה ריחה הרע של אינדוקטרינציה אף במקום שבתלמיד ישנה הזדהות טבעית ואמיתית עם הנושא הנלמד. על אחת כמה וכמה כאשר מדובר בחינוך לערכים, חינוך שבו המערכת שואפת להרכשת ערך מסויים ולדחיתו של ערך אחר - שאיפה שבאמת יש בה לא מעט מהחנקת חוש הביקורת ומן הנסיון לעצב תודעה אחדותית מתוכנת מראש. גישה זו לא רק שאיננה משיגה את התוצאה הרצויה, אלא אדרבא, משיגה את התוצאה הפוכה; החניך מפתח ציניות (ציניות בריאה, כשלעצמה) כלפי הנושא המועבר לו, והסלנג העברי מועשר בביטויים כמו 'להטיף צינות', 'בנינו-עשינו' וכד', הנאמרים תדיר בליווי קריצה. כבר התבטא מאן דהוא, כי אין לך דרך מוצלחת יותר להשניא דבר-מה על הדור הצעיר יותר מאשר הכללתו בתוכנית הלימודים המחייבת. והוא הדין בשאר מגזריה של המערכת הממוסדת, מערכת זו איננה מסוגלת להגיע אל רובדי התודעה העמוקים יותר, הרבדים שאליהם אנו מבקשים למצוא נתיב.

⁶ י' רוזנהיים, כתבים, ירושלים תשל"ל, עמ' ק"ע - קע"א.

מוטב אפוא לפנות אל דרכים פחות ממלכתיות ויותר חברתיות, דרכים שהדינאמיקה הטבעית תשרור בהם יותר מאשר תכנוניהם של פקידי הממשלה.

3. קריאות לאחדות כאמצעי לחיזוק הזהות - חולשתה של הבנאליות

בשלב מסויימים, שאשר המחלוקות הציבוריות מגיעות עד לסף משבר - בדרך כלל אחרי אירוע טראומטי כלשהו - אנו שומעים מכל פינה קריאות ל"אחדות העם". על פי רוב מבטאות קריאות אלה דאגה כנה ואמיתית של הנזעקים (אנשי צבור, סופרים, רבנים מחנכים, פובליציסטים) מן הקרע ההולך ומעמיק, ונסיון למנוע את העמקתו. הללו קוראים "לשמור על אחדות העם", "להתרכז במאחד, ולא במפריד", "לגלות סובלנות ואיפוק וכד'.

קשה להעריך עד כמה יש בקריאות אלה כדי לסייע בהבראה מן המשברים, שעל רקעם הם נשמעים; מצד אחד, כך טבען של סערות, שהן שוככות לאחר זמן, בין אם קוראים לשיכוכן ובין אם לאו; מצד שני, לעתים יש בהתגייסות המונית שכזאת חשיבות מסויימת, כאשר בלהט הרגשות הגואים בעת הסערה נשכח כל מה שהיה לפניו וכל מה שצפוי לאחריה. הקריאות הללו מזכירות, בעצם, את העיקר, שלעת כזאת נדחק הצידה מפני הטפל. וכך גם אם אין בקריאות אלה כדי לצמצם את הסערה, יש בהן כדי למנוע את נזקי הלוואי שלה (מתחים, משקעים וכד'), שהם לעתים הרסניים לא פחות ממנה.

ברם, הצלחתן של קריאות אלה בזמנים של משברים אקוטיים חד-פעמיים מעודדת את בעליהן להשתמש בהן כמנוף לפתרון הבעייה ההיסטורית, העמוקה, הנמשכת זה כמה דורות, הלא היא בעיית הזהות היהודית בכללותה. וכך אנו שומעים לעתים את אותן קריאות לאחדות ולסובלנות כדרך לגיבוש הזהות המשותפת ו"הדגשת המאחד על פני המפריד", דא עקא, מה שיכול להיות מועיל וחשוב בעיתות משבר (וגם אז, רק במידה מוגבלת), נהפך ל"טיוח" בנאלי בעיתות שיגרה. הקריאות נעשות שחוקות, ואף בלתי רלוונטיות, בימים כתיקונם כך, למשל, מה טיבה של ה"אחדות" שאני נדרש להפגין? - בעיתות חירום הדבר מובן לי: מכיון שישנו פוטנציאל של התפרצות, הרי שהפנמת ה"אחדות" תובעת מכל אזרח הימנעות (פסיבית) מפעולה שיש בה דחף לבצעה (במיוחד אמורים הדברים בפעולה אלימה, והמהדרין אף עשויים, מתוך תחושת אחריות עמוקה, להימנע גם מפעולות חוקיות שיש בהן כדי לחדד מתחים, כגון יציאה להפגנה). אך מה טיבה של קריאה זו בעתות רגיעה, כאשר "יצר הרע" של האלימות איננו מרחף באויר, ובעיית הזהות וה"סובלנות" שאני נדרש לגלות? - בעתות משבר אני מבין, כי עלי להנמיך את הטון בהשמעת דעתי בנושאי המריבה, ואולי אף לרכך אותן ולמתנן, ולו רק כלפי חוץ; אך האם יעלה על הדעת לדרוש זאת מכל אדם בכל עת? - האם בכלל מסוגל מאן שהוא לשמור על איפוק תמידי, והאם בכלל רצוי הדבר, שנשים בכל עת ובכל שעה מחסומים לביטוייניו? - ויתירה מזו: האם אין צד מאד חיובי בניסיונו להשפיע ולהשמיע את דעותינו כפי שהן ללא כחל ושרק ופרכוס ויעלת חן, ללא הצטעצעויות והתמתנויות מעושות?!

הנסיון להפוך פתרונות של משבר אקוטי לפתרונות-של-קסם עבור בעיות עמוקות וארוכות-טווח דומה לנסיון לפתור בעיות כלכליות של עתות רגיעה באמצעות 'המחסנים לשעת חירום', או לנסיון לפתור את בעיות הבטחון של עתות שיגרה באמצעות 'תקנות שעת חירום' שנחקקו לעתות מלחמה (תופעה שקיימת, אגב, במספר שיטות משפט בעולם, ובכלל זה ישראל). התוצאה, כמובן, איננה מושגת; משברים אכן מחזקים את תחושת הזהות, אך כך קורה משום שבמשברים אמיתיים ישנה התרחשות קיומית אמיתית, והיא המביאה ליציאתם של כוחות גנוזים, לעתים נשגבים, שאינם באים לידי ביטוי בשגרה הרגילה. הנסיון למשוך כוחות אלה לימי השגרה הוא בעצם, נסיון להשגבה של הבנאלי; תחת זאת, הוא משיג את המטרה ההפוכה: בנאליזציה של הנשגב.

4. המאבק התרבותי כאמצעי לחיזוק הזהות - עוצמתו של הפולמוס

עתה ברצוני ללכת צעד אחד מעבר למה שטענתי לעיל, ולטעון כי המאבקים והעימותים הפנימיים - כל עוד הם נשארים ברמה התרבותית-רוחנית - לא זו בלבד שאינם מחלישים את הזהות המשותפת, אלא גם מחזקים אותה, ולפיכך יש לעודדם.

במשך ההיסטוריה הארוכה של העם היהודי תהו רבים, מהו סוד קיומו והתמדת זהותו. התיאולוגיה היהודית לגווניה ראתה בכך את השגחת ה' על עמו,⁷ אך גם תשובה זו איננה פוטרת את המחזיקים בה מלחפש, לצד ההסבר התיאולוגי, את הגורמים הטבעיים שפעלו - ולו רק כאמצעים בידי ההשגחה⁸ - להשגחתה של מטרה זו. שפינוזה היה ככל הנראה הראשון שהציע הסבר מסוג זה. לדעתו, "העובדה שהם (היהודים) החזיקו ומחזיקים מעמד שנים הרבה כל כך מפוזרים וחסרי ממלכה אינה פלא כלל וכלל, מאחר שנבדלו מכל העמים באופן

⁷ דוגמא מובהקת לכך - ראה: ר' יעקב עמדין (יעב"ץ), **הקדמה לסיפור 'שערי שמים'**; ומן הדור האחרון: ר' חיים פרינלנדר, **שפתי חיים - מועדים**, ג', בני ברק תשנ"ה, עמ' שע"ו - שפ"ג.
⁸ ראה: רמב"ם, **מורה הנבוכים**, חלק שני, פרק מ"ח.

שהעלה עליהם את שנאת כולם⁹, ולצד מנהגייהם המיוחדים - "שנאת העמים מקיימת אותם"¹⁰. הדיו של הסבר זה, בגירסה מרוככת מאד, נשמעים במושג 'ברית גורל' של הרב י.ד. סולוביצ'יק.¹¹ אחרים מבקשים לציין את "הייחוד האידיאלי" המתבטא ב"רצון מוסרי" וב"חזון הסטורי"¹² או את "השאיפה לאחדות"¹³ כסוד המייחד והעקבי של הזהות הקבוצתית. אצל הרב סולוביצ'יק משתלבים סממנים אלה אל תוך מושג 'ברית הייעוד'.¹⁴ לדידו שתי הבריות, ברית גורל וברית הייעוד עיצבו יחדיו את זהותו - ואת כח שרידתו - של עם ישראל.

במקביל לתהיות על סוד עמידתו של עם ישראל בקשיים מחוץ, מחריפה השאלה עוד יותר לנוכח פלגנותו המדהימה של עם ישראל מבית. עוד כאשר ישב על אדמתו בלטה בו רוח פלגנות, ורבים רואים במגמה זו את אחד ממקורות כשלוננו במאבק עם הרומאים. רוח זו לא חדלה עם היציאה לגולה, וגם שם אנו נתקלים כמעט בכל דור בפלגים ופלגי-פלגים רבים לאין מספר, הנחלקים בכל עניין אפשרי, החל משאלות דתיות וכלה בסכסוכים אישיים, משפחתיים וכלכליים. לגבי עם בעל טריטוריה וכה צבאי יש ברוח פלגנות שכזו סכנה גדולה; לגבי עם בגולה - היא לכאורה מתכון בטוח לכיליון. מי שמתאה על סוד עמידתו של עם ישראל מפני הגויים, משתאה שבעתים על סוד עמידתו של עם ישראל מפני עצמו, וליתר דיוק: מפני רוח הפלגנות שבו.

ואולם, במבט שונה ניתן לראות בפלגנות זו עצמה את חלק מסוד כוחו של עם ישראל ויכולתו להתמיד בזהותו (ראוי להדגיש: חלק מסוד כוחו, ולא כולו; גורם אחד אך לא יחיד). לדעתי, חילוקי הדעות האינוסופיים על השאלה המשנית כיצד עלינו להיות יהודים, רק חיזקו את ההנחה הראשונית המוטמעת ביסודה של השאלה, דהיינו, כי עלינו להיות יהודים ועלינו להמשיך להיות יהודים; וככל שההתעסקות בשאלה המשנית נעשתה אינטנסיבית יותר, כך נעשתה השאלה הראשונית בגדר מושכל ראשון מובן מאליו, שאין בודקים אותו ואין מהרהרים אחריו. שני שכנים שהחליטו לבנות לבייתם המשותף קומה שניה ורבים ביניהם כיצד תיראה קומה זו, שוכחים את בעיותיה של הקומה הראשונה, ורצונם להחזיק בה ולהמשיך את שותפותם בה - נעשה דבר המובן מאליו. כך יש להבין לא מעט מחלוקות בהיסטוריה היהודית. החסידים והמתנגדים שנחלקו ביניהם בלהט רב בשאלה כיצד יש לעבוד את ה', לא שאלו את עצמם האם יש לעבוד את ה'. הציונים והאנטי-ציונים שנחלקו בשאלה כיצד יובטח המשך קיומו של עם ישראל לא נחלקו בשאלה האם יש לשאוף להבטיח את המשך קיומו. והוא הדין במחלוקות שבין שמאל לימין ובין דתיים לחילוניים במדינת ישראל ובשאר מלחמות היהודים.

אם נתבונן על הדברים מנקודת מבט זו, הרי שהעדרם של טריטוריה וכה צבאי היטיבו עם הזהות היהודית. אילו היו בידי החולקים אדמות ונשק (שפי שהיה בימי בית שני, למשל), נקל היה למחלוקת הרוחנית להפוך למחלוקת פיסית, ומאבק הרעיונות יכול היה להפוך עד מהרה למאבק סכינים וחרבות. במקרה כזה, הייתה נחרבת גם "הקומה הראשונה", והכיליון היה אורב לפתחנו. העדרם של אמצעי לחימה פסיים אילץ את המחלוקת להצטמצם בעיקר לתחום התרבותי-רוחני ולכל היותר לשימוש באמצעי אלימות קלים-יחסית,¹⁵ וכך נשמר מעמדה של זו ככוח חיובי בכניין הזהות היהודית.

אם אכן נכונה טענה זו, הרי שיש בה מוסר השכל גם לגבי המאבק על הזהות היהודית בדור הזה. במאבק זה, לא רק שאין להחניק ולהשתיק את הקולות החולקים; לא רק שאין לקרוא ל"אחדות" ול"סובלנות" בעתות שגרה; אלא אדרבא, לעת כזאת יש לעודד את הויכוח ולחדד את המאבק התרבותי.

כיצד ניתן לעודד את מלחמת התרבות? - וגדולה מזו: כיצד ניתן להבטיח כי זו תישאר בגידרה של 'מלחמת תרבות' ולא תגלוש למאבק אלים, על אף העובדה שהוא מתנהל בתקופה בה עם ישראל חי במדינה משלו, ומצוייד בנשק? - דומה, כי התשובה לכך טמונה ביכולת לעודד ולפתח את המסגרות החוקיות, הלא-אלימות, שבהן ניתן להשפיע על הציבוריות הישראלית. בחברה דמוקרטית, מדובר בראש ובראשונה בשני אפיקי פעולה: יצירה (ספרותית, אמנותית, מדעית, תקשורתית) וחקיקה. שני אפיקים אלה יש בהם שימוש במנגנונים קיימים, המתנהלים בדרכי שלום, אך משמשים זירה להתנצחות ולהכרעה בין השקפות. היצירה היא תדיר דרך ביטוי לערכים, המכוונת לשכנוע הזולת, ללא שימוש באמצעי כפייה כלשהו. החקיקה, על פי הגדרתה, היא דרך ביטוי אחרת לערכים, שיש בה שימוש בכח הכפייה של המדינה. השימוש בשתי אלה הוא שיבטיח כי המאבק התרבותי יתנהל בדרכי שלום.

לכאורה, שתי הדרכים הן דרכים כשרות וטבעיות, והמאבק התרבותי באמצעותן יכול להתנהל באין מפריע. ואולם, למרבה הצער, לא כך הדבר. בטרם ניתן יהיה לפעול בהן, יהיה עלינו להתגבר על מכשלות משמעותיות (ומיד אשוב לעניין זה).

המאבק התרבותי הצפוי להתחולל בארץ עומד להיערך בכמה זירות (הדתית, הפוליטית, העדתית וכו'), אך דומני - ולהרגשתי זו שותפים רבים - כי חוד החנית יהיה המאבק בתחום הדתי (בין חילוניים, דתיים וחורדים), ובמרכזו יעמוד הקונפליקט על הזהות היהודית בכלל ועל זהותה היהודית של המדינה בפרט. בשל כך אתרכז להלן במכשלות המפריעות דווקא למאבק זה להתחולל, וליתר דיוק - במכשלות המונעות ממנו להיערך בפסים

⁹ ברוך שפינוזה, מאמר תיאולוגי מדיני, ירושלים תשמ"ג, עמ' 42.

¹⁰ שם, עמ' 42.

¹¹ ר"ד סולוביצ'יק, "קול דודי דופק", איש האמונה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 86 - 91.

¹² ד' בן גוריון, "יחוד ויעוד", נצח ישראל, תל אביב תשכ"ד, עמ' 9.

¹³ מ"מ בובר, תעודה ויעוד, ירושלים תשמ"ד, עמ' 33, ובעוד מקומות.

¹⁴ "קול דודי דופק", שם, עמ' 92 - 94.

¹⁵ ישנם, כמוכח, חריגים לכלל זה, כגון מעשי ההלשנה לשלטונות (שאירעו במחלוקת החסידים והמתנגדים, במחלוקת המשכילים והחרדים) ואף מעשי אלימות קשים כגון רצח דה-האן, רצח גרינצוויג ורצח רבין; אך אלו הם החריג המעיד על הכלל.

הטבעיים והלא-אלימים שהתויתו לעיל, הוי אומר: **היצירה והחקיקה**. בשתי הדרכים, כמדומני, הבעיות העיקריות הן של המחנה הדתי, קצתן מחמתו וקצתן מחמת זולתו. ראוי, אפוא, לנסות לעמוד עליהן, לנתח את המניעות המפריעות להתפתחותן ולהסיק מסקנות לגבי האופנים שבהם ניתן להסיר מניעות אלה.

5. מאבק באמצעות יצירה - הקשיים וסילוקם

היצירה הישראלית בכל תחומיה (אמנות, ספרות, הגות, מחקר - אך גם היצירה התורנית לגוניה) נחלקת לשתי מגמות: יצירה שאיננה עוסקת בבעיית הזהות היהודית (וזה ברוכה מצד עצמה, שהרי אוי לחברה שכל משאביה הרוחניים מוקדשים לעניין אחד) ויצירה שעוסקת בבעיית הזהות היהודית - וזה האחרונה ערוכה כמעט תמיד על דרך הפולמוס. שתי המגמות קיימות הן בצד החילוני והן בצד הדתי, אך בכל אחד מן הצדדים היא לובשת אופי שונה.

בחברה החילונית דומה שהעיסוק בשאלות הזהות היהודית (תוך התמודדות חזיתית עם הבעייה הדתית (קיבלה בשנים האחרונות תאוצה חדה. דומה כי הגענו לתקופת 'הגל השלישי': בראשונה הופנה חלק ניכר מן האנרגיות האינטלקטואליות והיצירתיות של תנועות המודרנה בעם ישראל (השכלה, חילוניות, ציונות) להתנגחות עם הדת ועם ערכיה; לאחר מכן - כך נדמה היה - ההכרעה נפלה, הדת הובסה, ורק מעטים ראו בה אתגר רעיוני-תרבותי שיש להאבק בו בדרכי יצירה; 'הגל השלישי' מבטא במידה מסוימת חזרה ל"תקופת המאבק", והיכול העשיר (עכ"פ מבחינת הכמות) של יצירות המגוייסות למאבק התרבותי - יעיד על כך. מחזות דוגמת 'שיינדלה', 'פליישר', 'חמץ', 'קידוש', 'תיקון חצות', (אם להזכיר רק חלק מהם!), שעלו, הם ודומיהם, על בימות הארץ בשנים האחרונות יכולים לשמש ראיה טובה לכך. כמות המאמרים המוקדשים לנושא זה (דת, דתיים, חקיקה דתית, כפייה דתית) במדורי הפובליציסטיקה של העיתונות הגדולים יכולה לשמש ראיה נוספת.

בחברה הדתית נושא הזהות היהודית לא ירד מסדר היום מאז פרוץ משבר המודרנה. כמי שהועמדה יותר ויותר בצד המתגונן של המתרס, נדרשה היהדות הדתית לגוניה לספק שוב ושוב 'פתרונות' לבעיית הזהות היהודית לכל הסתעפויותיה - היחס אל היהודי החילוני, אל המדינה, אל יהודי התפוצות וכד'. כמות היצירות הרעיוניות הראויות-לשמן שיצאו מתוך התמודדויות מועטה למדי. לרוב היו אלה הצטדקויות חיזורות של פוליטיקאים, אפולוגטיקה שיכלה במקרה הטוב לשכנע את המשוכנעים. עדיין לא ראינו את היהדות הדתית משחיזה כלי מלחמה ויוצאת בביקורת אמיתית, יסודית, מעמיקה ונוקבת על החברה הישראלית (והמערבית בכלל), החורגת מן הרטוריקה המטיפנית מחד, אך מאידך - ללא ההצטעעויות ב"יהדות יפה" ו"יהדות אחרת". לאור רמתה של ה'התמודדות' עם החברה הכללית, כבר מכובדת יותר בעיני נטייתם של אלה אשר בחרו שלא להתמודד כלל, אלא להסתפק בפיתוח היהדות בד' אמותיה של החברה הדתית, בדיסציפלינות שאין להן שיג ושיח עם החברה הכללית. ברם, אם פנינו למאבק תרבותי, לא נוכל ללכת בדרכם של אלה, אלא יהיה צורך לשכלל את כלי הפולמוס.

החזון אי"ש העיר בזמנו, כי אפילו הידברות הדדית בין דתיים וחילוניים לא תיתכן, שהרי תנאי מקדמי כך הוא שנבין איש את רעהו ברמה המילולית, ואפילו תנאי זה איננו מתקיים. והוא הוסיף דוגמא: מה שמוגדר אצלנו בשם 'כרת' מכונה בלשונם בשם 'אהבה'.¹⁶ החזון אי"ש קלע אל השערה בהגדרת הבעיה. אלא שמכאן ייתכנו שלוש אפשרויות: אפשרות אחת, היא להימנע מדיאלוג (כפי שאכן הסיק החזון אי"ש בשעתו); השנייה, היא לנהל את הדיאלוג תוך ויתור על השפה האחרת (זו הדרך האפולוגטית, שמשמעותה נידונה לעיל); והשלישית, לשמור על השפה, לרבות אופיה הביקורתי, לרבות המטען הלוחמני הגלום בה - שהוא הוא האלטרנטיבה לזהות היהודית הקיימת - אך לנהל את המאבק ולהשמיע את הביקורת גם בכלים תרבותיים שיוכנו לצד האחר. זו הדרך הראויה, לדעתנו, לשנות את המאבק הצפוי לנו בעתיד הקרוב.

6. מאבק באמצעות חקיקה - הקשיים וסילוקם

דרך המאבק השניה היא, כאמור, דרך החקיקה; ויש לשוב ולהדגיש: אינני טוען בהכרח, כי החקיקה הדתית עשויה באמת לעצב באורח משמעותי את הזהות היהודית. זוהי תמימות מופרזת, וכבר הערנו לעיל על מגבלות השימוש במנגנוני המדינה כדי לפתור בעיות בכלל, ובעיות תרבותיות בפרט. אנו מתייחסים כאן לדרך **העקיפה**, העוברת דרך עידוד הפולמוס והמאבק התרבותי. כוחה של החקיקה הדתית הוא בכך שהיא מעוררת כל פעם מחדש את 'מלחמת התרבות' ואת העיסוק בשאלות "הקומה השנייה", ומחזקת בכך את תודעת השיתוף ב"קומה הראשונה". הדיון סביב החקיקה הדתית הוא תמיד דיון נוקב, ער, אמיתי - דיון של אנשים החיים את הבעייה, המגיע אל כל שכבות האוכלוסיה וחורג מן הנוסחאות המופשטות של "הוגי האידיאות".

¹⁶ ראה: ש' כהן (עורך), **פאר הדור - חיי החזון אי"ש**, בני ברק תשל"ג, כרך ד', עמ' רנ"ה, רנ"ו; ומוכרת לי גם גירסה שונה במקצת, אך זהה ברעיון הגלום בה, על פיה אמר החזון אי"ש: "מה שמכונה אצלם 'אהבה' מוגדר אצלנו כאביסרייהו רגלוי עריות".

אלא שכאן נתקלת החקיקה הדתית במחסום קשה: מדינת ישראל, כמדינה דמוקרטית-מערבית, אימצה את עיקרון חופש הדת והמצפון, וכחלק ממנו את עקרון 'החופש מדת' כאחת מזכויות האזרח בישראל¹⁷. עקרון זה מניח, כי המדינה איננה רשאית לכפות על אדם נורמות דתיות שאין הוא מקבלן על עצמו. עד לא מכבר עוגן עקרון 'החופש מדת' במשפט הישראלי בעיקר באמצעות פסיקתו של בית המשפט העליון, כמוהו כמרבית המשפטים הקונסטיטוציוני הישראלי. בפסיקה זו נקבע בעיקר, כי אין לכפות נורמות דתיות ללא הסכמה מפורשת בחוק, המתירה לעשות כך.¹⁸ פירוש הדבר: המחוקק - ורק הוא - רשאי היה לחוקק חוקים המעגנים נורמות דתיות או חוקים המתירים את עיגונן. סמכות המחוקק היתה בלתי מוגבלת, אך בית המשפט העליון פירש אותה דרך קבע באופן מצמצם ככל האפשר. עם חקיקת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו - גם סמכותו של המחוקק לחוקק חוקים דתיים הוגבלה, ובתי המשפט שוב אינם כבולים לפרשנותו של החוק הנידון, אלא גם רשאים לפסלו.

בנקודה זו עלינו לבחון את הדברים ללא משוא פנים. פירוש הדבר, שגם עקרון חוקתי זה, המונח ביסודו של כל שיטות המשפט בעולם המערבי, איננו צריך להתקבל על ידינו בעיניים עצומות, ללא בדיקה וביקורת. העובדה שזכה לקונסנזוס רחב איננה פוטרת אותו - ואותנו ממבחן הצדק, וכן ממבחן עקרונות-המשפט הבסיסיים יותר והמופשטים ממנו.

העקרון המשפטי הבסיסי יותר, העומד מעל לעקרון חופש הדת והמצפון, הוא עקרון חופש הביטוי. כשאנו אומרים כי הוא עומד "מעל" חופש הדת והמצפון חופש הדת והמצפון כוונתנו היא לכך שהוא מהווה קטגוריה רחבה ובסיסית יותר ממנו (אשר מהווה תנאי לו¹⁹ ואולי אף מכילה אותו) והן לכך שהוא עומד במקום גבוה ביותר בסולם זכויות היסוד, על כל פנים במדינת ישראל.²⁰

חופש הביטוי הוא קטגורית מטריה לזכויות שונות והוא בא להגן על צורות ביטוי שונות. הוא כולל את חופש העיתונות ואת חופש ההפגנה, את חופש המחקר ואת חופש היצירה, ועוד רשימה ארוכה של חירויות משנה, הנגזרות ממנו. מלומדים אחדים סבורים, ובצדק, כי אחת מחירויות אלה היא הזכות להבחר, דהיינו, זכותו של אדם להשתתף במשחק הפוליטי, לקדם את השקפתו ולנסות להשתמש בכלים החוקיים העומדים לרשותו כדי לעשות נורמה מחייבת.²¹

על מנת שחופש הביטוי ימלא את תפקידו נאמנה, עלינו להבטיח את העובדה כי הוא יינתן באופן שווה לכל קבוצה הנוטלת חלק במלחמת הדעות ולכל השקפה המתחרה על הבכורה: יש לאפשר אותה הן לליברלים והן לשמרנות, הן לסוציאליזם והן לקפיטליזם, הן ללאומיות והן להומניזם, הן לחילוניות והן לדת.

אמירה זו האחרונה נראית, לכאורה, כהצהרה ליברלית-דמוקרטית סתמית ונדושה, מסוג האימרות הנשמעות תדיר מפי נאמני זכויות האזרח - ולא היא. אדרבא, דווקא נאמני זכויות האזרח הם הנכשלים בהפרתה לעיתים קרובות. ככל שייראה הדבר מוזר במבט ראשון, זכות זו נשללת (או ליתר דיוק, יש המבקשים לשלול אותה) דווקא מן המגזר הדתי במדינת ישראל, אך שהמאבק בין דתיים לחילוניים הוא אולי המאבק המשמעותי ביותר בין המאבקים אודות הזהות היהודית בדורנו. צא וראה: כאשר אני מדבר על חופש הביטוי - הריני מתכוון גם לביטוי בדרך החקיקה (כנזכר לעיל); וכאשר אני מדבר על ביטוי שווה לכל הקבוצות ולכל השקפות אני מתכוון גם לדת (כנזכר לעיל).

ראוי לומר בעניין זה דברים ברורים: דוקטרינת 'החופש מדת', שבשמה נמנעת (במדינות דמוקרטיות מערביות) זכותו של האדם הדתי להשפיע על החיים הציבוריים ושבעטיו נבלמת דרכו בהפיכת השקפתו לדבר חקיקה, הוא הכשל הגדול שדבק בהשקפה הליברלית-דמוקרטית כמעט מראשיתה, ומלווה אותה עד היום. דוק בדבר: הדת היא, בין השאר השקפה, השקפה ככל השקפה אחרת. בתור שכזו, צריך חלקה להיות ככל השקפה אחרת. מה אלו יש להן זכות להשפיע - אף הדת כן. כשם שיש לנו חקיקה המבטאת השקפות לאומיות²² וחקיקה המבטאת השקפות פמיניסטיות,²³ חקיקה המבטאת ערכים סוציאליסטיים²⁴ וחקיקה המבטאת ערכים קפיטליסטיים²⁵ - כך קיימת חקיקה המבטאת השקפות חילוניות²⁶ וכך מותר, ואף ראוי, כי תהיה לנו חקיקה המבטאת השקפה דתית.

17 ראה: א' רובינשטיין, המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל, תל אביב תשנ"א, עמ' 234-237, והמובאות שם; ולאחרונה בניסוח מפורש בבג"צ 3872/93 מישראל בע"מ נ' ראש הממשלה ושר הדתות ואח', פ"ד מז (5) 485, בעמ' 507-506. רובינשטיין, שם; בני"צ מישראל, שם, בעמ' 498-497.

18 ע"א 723/74 'הארץ' נ' חברת החשמל' נ' 'הארץ' פ"ד לא (2) 281, בעמ' 295.

19 שם; וכן ד"ר 9/77 חברת החשמל נ' 'הארץ' פ"ד לב (3) 337.

20 ראה: ח"ה כהן, המשפט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 514; ע"ב 2,3/84 ניימן נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית, פ"ד לט (2) 225, בעמ' 245.

21 263; ועוד. לעמדה נוגדת ראה: א' בנדור, "זכות המועמדות בבחירות לכנסת", משפטים יח, (תשמ"ח) 269, בעמ' 275-274.

22 למשל: חוק הדגל התש"ט - 1949, חוק יסוד ירושלים בירת ישראל.

23 למשל: חוק שיווי זכויות האשה תשי"א - 1951; חוק שוויון הזדמנויות בעבודה התשמ"ח - 1988; סעיף 18 לחוק התכרות הממשלתיות התשל"ה - 1975.

24 למשל: סעיף 1 לחוק יסוד: מקצועי ישראל, המנציח את הלאמת קרקעות המדינה; ומעבר לכך - בחלק נכבד של דיני העבודה בישראל, כגון: חוק אפיית לילה התשי"א - 1951, חוק שעות עבודה ומנוחה התשי"א - 1951.

25 למשל: חוק לעידוד השקעות הון התשי"ב - 1950.

26 למשל: סעיף 55 לחוק הירושה תשכ"ה - 1965, הקובע את זכותה של הידועה בציבור כשווה לזכותה של האשה החוקית, מבחינת דיני הירושה.

בארץ אכן קיימת חקיקה כזאת - זו המכונה "חקיקה דתית". חוקים אלה מעגנים מצוות דתיות²⁷ וכן את סמכויותיהם של מוסדות דתיים.²⁸ דא עקא, שבכית המשפט העליון, וכן בחוגים אחרים הנושאים את דגל זכויות האזרח, חקיקה זו נתפסת לא כביטוי לגיטימי של מגזר הראוי לייצוג, אלא ככרסום מגונה בטהרתה של הדמוקרטיה הישראלית, אשר לכל היותר יש להשלים עמו בחירוק שיניים, כדי לשמור על מידה של שלום בית. לשון אחר, החקיקה הדתית איננה נתפסת כאחד מתוצריה של הדמוקרטיה, שיש לכבדו, אלא כאחד מאויביה, שיש להתפשר עמו ולהבליג על קיומו. זהו, כאמור כשל פנימי חמור בחשיבה הדמוקרטית דהאידינא.

אינני טוען, כי למפלגות חילוניות אסור להתנגד לנסיגות החקיקה הדתית, להאבק בהם ולנסות לשנותם. לו כך סברתי, הרי שהייתי מונע בכך את חופש הביטוי החילוני. טענתי היא, כי למפלגות החילוניות אסור למנוע זכות זו מן האזרחים הדתיים. המצב הראוי הוא, כי התחרות תהיה פתוחה לכל: יהיו בה מנצחים ויהיו בה מפסידים, בהתאם לכללי המשחק; אך שום צד איננו רשאי למנוע מזולתו את **עצם הגישה** לתחרות ואת הזכות להשתתף בה.

אם נכונה מסקנתנו דלעיל, הרי שמשמעותה המשפטית היא **ביטול הדוקטרינה של 'חופש מדת'** וסילוקה ממגילת הזכויות החוקתית שלנו, ובעצם - מושג זה צריך להמחק מן הלקסיקון הקונסטיטוציוני של כל מדינה המבקשת להיות צודקת ועקבית בעקרונותיה.²⁹ כשם שאין עקרון חוקתי של 'חופש מלאומיות' ו'חופש מפמיניזם', 'חופש מסוציאליזם' ו'חופש מקפיטליזם' וכו' - כך אין מקום ל'חופש מדת' (ולא כל שכן ל'הפרדת הדת מן המדינה'). הא-סימטריה בולטת במיוחד בהעדרו של 'חופש מחילוניות'. וכשם ש'חופש מסוציאליזם' - אילו היה כזה דבר - היה נתפס כנסיון לסתום את פיו של הסוציאליסט ואמצעי לבלום את חופש הביטוי שלו - כך יש להבין את דוקטרינת 'חופש מדת' לגבי האדם הדתי. גם החשש הדמגוגי מפני 'הפיכת המדינה למדינת-הלכה' איננו שונה בעניין זה מן החשש מפני 'הפיכת המדינה למדינה סוציאליסטית' (וכל השאר - כיוצא בזה). אימוצן של נורמות ספציפיות, המבטאות ערכים דתיים, בתחומים ספציפיים ומגדרים היטב³⁰ עדיין איננו מסכן את המדינה בהפיכתה ל'מדינת הלכה'³¹ אם אכן תבוטל דוקטרינה זו, ברמה המשפטית וברמה המוסרית-חברתית, תהא הדרך סלולה לתחרות חופשית של כל הצדדים על שאלת זהותה של החברה הישראלית ושל המדינה. פתיחת השוק הרעיוני לסחר **חופשי באמת** של דעות ורעיונות, ללא סתימת פיו של אף אחד מן הצדדים וללא כבילת ידיו - תביא גם לכך שהמאבק התרבותי יהיה הוגן וישאר בגבולות החוק והסדר. "בזכותו של חופש הביטוי מוצא הלחץ החברתי את ביטויו במשא ולא במעש. הקיטור החברתי מוצא את ביטויו במסלול השקט של הדיבור ולא במסלול האלים של המעשים" (השוטף א' ברק בעקבות המלומד האמריקני שאוואר).³²

המאבק על החקיקה הדתית (והחילונית!) יעורר סערות בלתי פוסקות, ייצור מתחים, יחסים, יקומם - אך דווקא בדרך זו הוא יהיה כלי יוצא מן הכלל לחיזוק הזהות היהודית וביצורה (הכל, כמובן, כל עוד יישאר המאבק בגדר מאבק רוחני-תרבותי, ולא יגלוש לפסים אלימים).

כך, הבעיות הכואבות והמודחקות יעלו אל מעל לפני השטח, ואילו תחושת הזהות העמומה, הבלתי-מנוסחת והבלתי מוגדרת, אותה "קומה ראשונה" שמעליה יתנהל כל הפולמוס - תמשיך להישאר אי-שם מתחת לפני השטח, עמוקה, מוצקה ומושרשת.

כך ישמשו שתי צורות הביטוי החשובות - היצירה והחקיקה - כמנוף לביצור זהותנו.

7. סיכום

העובדה כי צפויים לנו, בחברה הישראלית, מאבקים קשים וחרिפים - כמעט שאיננה מוטל בספק. אנו מצויים כבר בעיצומם של אלו. העובדה כי בלב ליבם של מאבקים אלה יעמוד המאבק בין דתיים לחילונים - אף היא נראית ברורה למדי. השאלות הקשות יותר הן, מה דמות יהיה למאבק זה, וכיצד נצא מתוכו. סימני שאלה אלו לא זו בלבד שקשה להשיב עליהן, אלא שחלק מן התשובות נראה מאיים למדי.

לו עמדנו להתבונן במאבק זה כצופים מן הצד, ודאי היינו מתארים אותו כמאבק מרתק ומסקרן: חברה צעירה, בעלת שורשים עתיקים, מנהלת מאבק רוחני מרשים על ערכיה, מאבק שבו משמשים בערוביביא השקפות טרום-מודרניות, מודרניות ופוסט-מודרניות; היא מהלכת על חבל דק שבין ויכוח רעיוני למלחמת אחים אלימה; וכל זאת, במקביל לסכנות חיצוניות שעומדים עליהן היא חדלה מלהתמודד. ואולם, מה נעשה שאיננו צופים מן הצד, והמאבק המרתק הזה הוא מאבקנו, ההליכה על החבל הדק היא הליכתנו וההתמודדות עם הסכנות היא התמודדותנו.

²⁷ למשל: **חוק חג המצות** (איסורי חמץ) התשמ"ו - 1986, **חוק איסור גידול חזיר** התשכ"ב - 1962.

²⁸ למשל: **חוק שיפוט בתי דין רבניים** (נישואין וגרושין) תשי"ג - 1953, הקובע את סמכויות בתי הדין הרבניים בעניני אשות, ובכלל זה סמכותו הייחודית במקצתם; סעיף 27 **לחוק אימוץ ילדים** תשמ"א - 1981, הקובע את סמכותם בעניני אימוצים; סעיף 155 **לחוק הירושה** תשכ"ה - 1965, הקובע את סמכותם בעניני ירושה; **חוק הרבנות הראשית לישראל** תש"ם - 1980, הקובע את סמכויותיו של גוף זה.

²⁹ כאמור, למיטב ידיעתי, עקרון זה עוגן בשיטות המשפט של מרבית מדינות המערב, אם לא בכלן - תופעה שאין בה כשלעצמה כדי לגרוע מן העובדה שמדובר בעיוות בוטה ובסתירה דוקטרינרית גלויה.

³⁰ כפי שקורה בדוגמאות שהבאנו לעיל.

³¹ נראה שמקורה ההסטורי של דוקטרינת 'חופש מדת' בימין שבהם אכן איימה הדת, לאחר שסולקה ממעמדה המרכזי בשכבה השלטת, על המשך קיומו של המשטר הדמוקרטי הצעיר והפגיע. מצב זה השתנה זה מכבר, וכיום הדת היא הצד החלש והתרבות הדמוקרטית מושלת בכיפה בכל מגזרי החיים. אולי לעתים צריך גם הענק להתגונן מפני הנס, אך נסיונותיו של הענק להציג את עצמו כחלש וכפגיע יותר מן הנס - מגוחכים.

³² ראה: בג"צ 339/85 כהנא נ' רשות השידור, פ"ד מא (3)

להחניק את המאבק הזה - אי אפשר, שהרי הוא כבר פורץ החוצה לאחר שנות הדחקה מרובות. וגם אילו אפשר היה - לא ראוייה היה ולא כדאי היה להחניקו.

מלכתחילה - נוח לו שלא נברא משנברא, אך עכשיו שנברא - הוא יכול לשמש מנוף רב-עוצמה להתחדשות, להתרענות, וכן - למרבה הפרדוקס - לחיזוק הזהות המשותפת. ברם, עם כל זאת, מאבק הוא מאבק, והחרב המתהפכת של מלחמת האחים, עם סכנת הגלישה לאלימות פיסית שאין בה לא התחדשות, לא התרענות ולא חיוק - מתנופפת כל העת מעל לראשינו.

הכיוון הראוי הוא, אפוא, מציאת שביל זהב: מתן פורקן לדרכי המאבק השקטות, ואף עידודן - אך הקפדה יצירה על כך שהמאבק ישאר במסגרתן, ובמסגרתן בלבד. העלינו לעיל שני ערוצי ביטוי שיש לעודד את השימוש בהן במאבק התרבותי: היצירה והחקיקה. ברם, הבדל חשוב יש בין שני אלה: בעוד שערון היצירה צריך להתנער מכבלים האוחזים בו "מלמטה" - הרי שערון החקיקה צריך להתנער מן הכבלים האוחזים בו "מלמעלה". אלו כבלים ואלו כבלים, ומשניהם יש להשתחרר: פיתוח היצירה היהודית בישראל והכרה בלגיטימיות של החקיקה הדתית - הן ברמה המשפטית והן ברמה המוסרית-חברתית - הן דרישות הכרחיות בהקשר זה.

דווקא משום כך ראוי להקפיד שבעתיים על חירותם של צדדים אלה - הדתי והחילוני - לנהל את מאבקם מתוך חופש ביטוי מלא, בכל מישורי הביטוי (הן היצירה והן החקיקה). כל עוד יקויימו כללים אלה, אין לנו לחשוש מפני מלחמת התרבות העומדת לפתחנו; אדרבא, עלינו לברך עליה. תהיה זו התמודדות מרתקת בין שני עולמות, שההכרעה בה תוליד בודאי תוצרים מעניינים. היא עשויה להיות אחת ההתפתחויות הבריאות ביותר לעם היהודי בהסטוריה החדשה שלו.

לפיכך, לא הייתי נותן להתפתחות זו להיבלם ע"י סיסמאות סובלנות, קריאות לאחדות וחינוך לערכים מעורר-אירוניה; אדרבא, הייתי רוצה לראות את המאבק הזה מקודם בברכה ומקבל עידוד הן "מלמעלה" (ע"י רשויות השלטון) והן "מלמטה" (ע"י הכוחות החברתיים הבלתי-מוסדיים). הייתי רוצה לראות כיצד הוא מפרה ומשכלל את כלי הביטוי ואופני היצירה, מעלה את רמתם, מרחיק אותם מן הקלישאות והסטריאוטיפים ומביא אותם להתמודדות עם שאלות אמיתיות ומתוך ביקורת כנה. אם יוסרו המכשלות, לרבות אלו הנזכרות לעיל (ולתוצאה זו עוד ארוכה הדרך, אך לא בשמים היא) - יש סיכוי טוב כי צפוי לנו משב רוח מרענן. ומעבר לכך, לתהליכים הנזכרים תהיה השפעה חיובית על התגבשות הזהות היהודית של העידן הפוסט-אידיאולוגי. בסופו של דבר, גם מבלי לעמוד כצופה מן הצד, מעבר לחרדות ולדאגות, אני סקרן מאוד לראות מה תהיה תוצאתה של ההתמודדות הזו. נראה לי, כי יש סיכוי להתקיימות הדרישות הנזכרות, אם לא במלואן הרי שלפחות בחלקן, וההתפתחויות החיוביות שייולדו מתוך מלחמת-תרבות זו לא תאחרנה לבוא. הזהות היהודית אולי לא תצא ממנה ברורה יותר, אך היא תצא חזקה יותר; היא תמשיך להיות פתלתלה וחמקמקה על שולחן ניתוחיהם של "הוגי אידיאות" (אם ננקוט את לשונו של רוזנהיים), אך היא תהיה נטועה באופן עמוק ומושרש בתודעת הבריות. דומה, כי "הקומה הראשונה" תצא ממנה איתנה ומבוצרת, ומבחינתנו, אם כך אמנם יהיה - הרי שהמטרה העקיפה, החשובה-באמת - תושג.